

ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНОЇ ФІЛОСОФІЇ

УДК 1(410.1)"654"

Гусев В. І.

ГНОСЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПОЛІТИЧНОЇ ТЕОРІЇ ДЖОНА ЛОККА

Розглядаються гносеологічні засади політичної теорії Д. Локка, спосіб обґрунтування її нормативного і демонстративного характеру.

Серед дослідників філософської творчості Д. Локка значного поширення набула думка про внутрішню суперечність його філософської системи, зокрема несумісність між його гносеологією і політичною теорією, між «Дослідом» і «Двома трактатами». Вдалим прикладом можуть слугувати висновки, зроблені відомим англійським істориком, редактором і автором передмови до критичного видання «Двох трактатів про врядування» Пітером Ласлеттом (Peter Laslett). На думку дослідника, Д. Локк, можливо, найнепослідовніший з усіх великих філософів, який або не усвідомлював суперечності у своїх працях, або, якщо й усвідомлював, то не був здатний їх розв'язати [1, 82]. Суть цих суперечностей полягає в тому, що в головній своїй філософській праці «Дослід про людське розуміння» Д. Локк послідовно обстоює принцип емпіризму, в той час як його політична теорія містить виразні елементи раціоналізму. В «Досліді» він піддає ґрунтовній критиці раціоналістичну теорію вроджених ідей, згідно з якою ці ідеї відіграють ключову роль у пізнанні і мають божественне походження. Однак усупереч власним гносеологічним настановам свою політичну теорію він засновує на концепції природного закону, джерелом якого, на думку філософа, є Бог. І осягається цей закон за допомогою розуму. Об'єктивне існування природного закону - суттєва передумова його політичної теорії. Однак спосіб, у який, за Локком, люди осягають цей закон, не відповідає загальним принципам його гносеології. Серед дослідників Локкової філософії вже давно відбувалася

дискусія навколо питання, чи дає епістемологія Локка адекватне пояснення того, яким чином люди можуть знати природний закон і чи може він дати людям знання їхніх обов'язків. Якщо природний закон розглядати як вираження волі божественного законодавця, то його вимоги можуть стати відомими лише через одкровення і вроджені ідеї. І якщо Локк заперечує останні, то залишаються лише відчуття й рефлексія. Або ж Локк покладається на самоочевидність та інтуїцію, які в кінцевому підсумку не можуть бути відокремлені від концепції вродженості. Отже, атака Локка на вроджені ідеї в «Досліді» суперечить його намаганням покладатися на природний закон у політичних трактатах.

Приєднуючись до цієї дискусії, Ласлетт робить висновок, що «Дослід» не залишає місця для природного закону [1, 81]. Ласлетт указує на контраст між «Дослідом» і «Двома трактатами», цими майже одночасно написаними книгами, і пропонує розглядати їх як щось дуже відмінне. Англійський дослідник вбачає тут суттєву особливість Локка порівняно з його попередниками, тим-таки Т. Гоббсом. Для останнього політична теорія була частиною його загальної філософії і будувалася на основі певного загального погляду на світ, що випливає з філософського пояснення реальності та її пізнання. Тому Т. Гоббс цілком слушно вважається політичним філософом. Натомість політичні аргументи Локка, на думку Ласлетта, не представлені як частина загальної філософії. Через це він воліє називати Локка радше політичним мислителем, ніж філо-

софом. На філософську й політичні праці Локка, доводить він, не можна дивитися як на такі, що доповнюють одна одну. Локк і сам хотів, щоб вони розглядалися окремо. Між ними немає неперервності. Це різні книги.

Передусім ця відмінність проявляється в тому, що «Два трактати» не були написані за допомогою історичного методу, який широко використовувався філософом в «Досліді». У цьому плані Ласлетт указує на аісторичний характер Локкової політики. І такий висновок є досить поширеним серед дослідників спадщини філософа. Подібну оцінку, приміром, знаходимо й у Річарда Ашкрафта (Richard Ashcraft), за висновком якого Локк не будує свою аргументацію навколо історичних прецедентів [2, 235]. І справді, його політична теорія не може розглядатися як узагальнення історичного досвіду, адже навряд чи в попередній політичній історії можна відшукати приклади того типу ліберальної держави, про який ідеться в політичних трактатах Д. Локка. Вся попередня історія навряд чи дасть хоча б один приклад виникнення держави у той спосіб, який, згідно з теорією Локка, можна вважати законним, - на основі загальної згоди людей. Російський філософ Е. Соловйов у своїй відомій праці «Феномен Локка» також указує на те, що ця теорія не була узагальненням емпіричних фактів, що вона була не стільки поясненням цих фактів, скільки формулюванням деяких належностей, на основі яких ми маємо оцінювати ці факти і яким маємо підпорядковувати наш досвід [3, 149].

Отже, більшість дослідників схильна констатувати той факт, що методологічні засади, на яких побудована політична теорія Локка, не відповідають його загальним гносеологічним принципам. Проте тлумачення цього факту різні. Якщо Пітер Ласлетт, Ніл Вуд (Neal Wood), Чарльз Монсон (Charles Monson) вбачають у ньому вияв непослідовності філософа, то такі дослідники, як той-таки Річард Ашкрафт, Рут Грант (Ruth W. Grant), Джеймс Тулі (James Tully) та ін. доводять, що суперечність між гносеологією і політичною теорією Локка видима, що ніякої невідповідності між «Дослідом» і «Двома трактатами» насправді немає. Навпаки, існує єдність і когерентність між епістемологічними і політичними творами філософа. Ба більше, «Дослід» дає гносеологічне й методологічне обґрунтування цим творам. Саме «Дослід», вважає Рут Грант, має показати або дати відповідь на запитання, як можлива політична теорія, представлена в Локкових трактатах [4, 6, 11].

Однак для того, щоб сформулювати цю відповідь, варто для початку зупинитися на питанні

щодо розуміння самим Локком природи політичної теорії. Почнемо з того, що він ділить політичну науку на мистецтво управління (the art of governing) та теорію походження політичного суспільства. Прикладом останнього, за Локком, можуть слугувати праці Гроція й Пуфендорфа. Про це, зокрема, йдеться у його «Думках про виховання», де у своїх рекомендаціях щодо першочергового вивчення творів цих двох мислителів [5], він відносить їх до тих розділів політичної науки, які присвячені питанням походження та основ суспільства, природних прав і обов'язків людини. На думку Локка, вони утворюють загальну частину цивільного права, яка має займатися не казуїстикою окремих випадків, а трактувати свої предмети загальним чином, на основі принципів розуму [6, 579]. Вивчення цих принципів має передувати вивченню конкретної історії. В іншій своїй педагогічній праці, «Думках про те, що читати та вивчати джентльмену», Локк дає більш розгорнутий погляд на політичну науку. «Політика, - пише він, - складається з двох досить різних частин: перша стосується виникнення суспільства, походження й меж політичної влади, друга - мистецтва управління людьми в суспільстві» [7, 611]. Щодо першої, то він пропонує для вивчення досить великий список праць англійських авторів, серед яких і його власні політичні трактати. Що ж до другої, то, на думку філософа, найкращі вчителі тут - досвід та історія [7, 611]. Отже, власні трактати він не отожднює з мистецтвом управління, а тому вони й не будуються на основі історії та узагальнення досвіду. Формулюються лише загальні принципи, які, у свою чергу, логічно впливають із загальних принципів моралі. Тому політична теорія, викладена в цих трактатах, може бути схарактеризована як політична етика.

Підкреслюючи цю особливість Локкової політики, Річард Ашкрафт, на відміну від Пітера Ласлетта, воліє розглядати її саме як політичну *філософію*. Зокрема, він зазначає, що природні права індивідів і розуміння джерел політичного суспільства, до яких апелює філософ, ґрунтуються у нього на універсальних принципах моралі. А тому «істинна політика є частиною моральної філософії» [2, 235]. Цей висновок дуже важливий для розуміння гносеологічної природи політичної теорії Локка, оскільки саме таке трактування дає змогу зрозуміти цю теорію як демонстративну й нормативну науку.

Рут Грант, полемізуючи з Пітером Ласлеттом в цьому питанні, зауважує, що той не враховує поділ політичної науки у Локка на дві частини і тому не розглядає його «Другий трактат» як пра-

цю з політичної моралі. Захищаючи свою позицію, Ласлетт наводить уривок з Локкових журналів [8], у якому філософ ділить все знання на демонстративне й емпіричне. До першого він відносить істини математики й мораль, до другого - емпіричне знання історії («history of matter of fact»). Останнє, на думку Локка, є підґрунтям для формування розсудливості й державного управління («polity and prudence»). Як приклад «polity and prudence» Ласлетт схильний розглядати і політичні трактати англійського філософа. Однак, якщо виходити з наведених вище свідчень, навряд чи це відповідає поглядам самого Локка. Цікаво, що, цитуючи цей уривок, Ласлетт дає неповну цитату, залишаючи лише математику як зразок демонстративного знання й опускаючи мораль. Вказуючи на цей факт, Рут Грант зазначає, що такий спосіб цитування дає змогу Ласлетту говорити про політику як виключно емпіричну науку або, точніше, про те, що саме емпірична наука, а не філософія мала б слугувати Локку за модель його політичних праць [4,23]. І це всупереч констатації того факту, що «Другий трактат» Локка має аісторичний характер. Власне, ця констатація і мала на меті підкреслити непослідовність Локка, відмінність між Локком -філософом і політичним мислителем. Проте коли подивитися на політичні трактати Локка не як на «polity and prudence», а як частину моральної філософії, то зазначена вище суперечність набуває зовсім іншого вигляду. Враховуючи зроблені Локком розрізнення у трактуванні політичної науки - те, що Локк досить чітко розрізняє політику, ґрунтовану на досвіді та історії, і політику, ґрунтовану на загальних принципах моралі,- можна погодитися з думкою Рута Гранта, що «не існує перешкод розглядати "Другий трактат" як приклад моральної демонстрації у царині політичної етики» [4, 26].

У своїй книзі, присвяченій лібералізму Д. Локка, Р. Грант доводить, що політичні трактати філософа за своєю гносеологічною природою мають характер демонстративного й нормативного знання. Головним завданням політичної теорії Локка, зазначає він, було встановлення стандартів або норм, завдяки яким можна відрізнити законну, або легітимну, державну владу від незаконної або такої, що ґрунтується на брутальній силі. У цьому полягає первісне завдання політичної теорії, адже вона має дати чітке розуміння, якій владі люди зобов'язані (мають обов'язок) коритися, а проти якої вони мають право повстати. Ці стандарти законності Локк виводить з головного припущення про рівність і природну свободу людей [9]. З цього припущення логічно

впливає, що єдиною законною підставою існування державної влади, а отже, і відношення підпорядкованості одних людей іншим, може бути лише згода самих громадян. Центральний для Локкової теорії походження державної влади **принцип згоди** логічно впливає з природної **свободи**. Це не означає, що в реальній політичній історії ми можемо спостерігати повсякчас і у більшості випадків саме такий спосіб формування державної влади. На жаль, дуже часто вона ґрунтується якраз на брутальній силі. Однак лише та державна влада, яка визнає свободу своїх громадян і спирається на їхню згоду (ліберальна держава), відповідає вимогам природного закону і може вважатися легітимною.

Якщо принцип згоди логічно впливає з положення про природну свободу людини, то сама ця свобода є логічним висновком з надзвичайно важливого для всієї моральної філософії Локка положення про те, що людина є творінням Божим (так званий «workmanship»-аргумент), що, у свою чергу, ґрунтується на визнанні Бога як творця й власника людини. Це визнання може спиратися як на релігійну віру, так і на знання, що доводиться логічно. Однак, детальний аналіз поглядів Локка на співвідношення віри й розуму, божественного одкровення і раціонального пізнання не є завданням пропонованої статті. Тим більше, що ці питання ґрунтовно розглянуті в багатьох працях сучасних дослідників [10]. Значимо лише, що, підкреслюючи важливість одкровення й Біблії як джерела моральних істин, Д. Локк у своєму «Досліді» водночас наголошує на демонстративному характері знання про Бога. Існування Бога, вважає він, людина може достеменно пізнати шляхом раціонального доведення, зробивши з цього відповідні моральні й політичні висновки. Отже, свою політичну теорію філософ будує як демонстративну науку, що логічно виникає на основі всіх цих припущень, тобто як серію послідовних дедукцій з ясних первісних засновків, якими є положення про рівність і свободу, а також божественне походження людини. Ці дедукції, на думку Локка, мають такий же ступінь достовірності, що й істини математики.

Ця думка, на перший погляд, суперечить положенню Локка про варіативність моральних концепцій і форм політичного життя. Заперечуючи існування вроджених моральних принципів у своєму «Досліді», Локк посилається на той факт, що впродовж історії люди створили широке розмаїття моральних учень, керувалися у своєму житті різноманітними, часто-густо суперечливими цінностями. Моральна свідомість людини не є вродженою, свідченням чого є те, що

в різних країнах, за різних історичних обставин вона набуває різних форм. Однак цей факт, доводить у своїй книзі, присвяченій творчості Локка, відомий британський дослідник Джон Данн (John Dunn), не заперечує того важливого для Локка переконання, що існує єдина (універсальна) форма моралі, яка «має бути прийнятою повсюди й назавжди» [11, 67]. Пояснюючи історичну багатоманітність форм моральної свідомості, Данн посилається на думку філософа про те, що моральні ідеї за своєю природою є винаходом людського розуму і до певної міри довільні, хоча й не свавільні. Обмеженням цієї сваволі і є те, що всі люди як розумні істоти можуть (якщо дадуть собі клопіт і докладуть певних зусиль) забезпечити демонстративне знання про існування всемогутнього Бога, який приписує людським діям певний закон і карає за його порушення. В історичному плані ця універсальна форма моралі здобула своє вираження в християнстві і була зафіксована в одкровенні. Саме вона, на переконання Локка, відповідає вимогам природного закону, який люди можуть знати так само точно, як математичні істини [11, 67].

Достовірність етичних принципів, а також принципову можливість використання методу демонстрації в царині моралі Локк, як відомо, обґрунтовує в IV книзі «Дослідів». Ця книга присвячена аналізу людського знання, його меж, різноманітних форм і ступенів достовірності. Філософ виходить з того принципового положення, що безпосереднім об'єктом людського розуму є ідеї. За його визначенням, всяке знання є лише сприйняттям відповідності або невідповідності між ними. Залежно від способів цього сприйняття можна говорити про різні ступені ясності або очевидності, а також про форми пізнання. Найпершим видом знання, що характеризується найвищим ступенем достовірності, є, за Локком, інтуїція, або безпосереднє бачення відповідності чи невідповідності між ідеями. Від неї, доводить він, залежить достовірність всього іншого знання, у тому числі й демонстративного. Демонстративне знання - наступний за ступенем достовірності його вид, який полягає в опосередкованому сприйнятті відповідності ідей. Процес установлення опосередкованого зв'язку між ідеями Локк називає міркуванням, а ясне сприйняття у такий спосіб зв'язку між ними - демонстрацією. Варто підкреслити, що Локк не погоджується з думкою, начебто демонстрація можлива лише в царині математики, коли пізнання має справу з ідеями числа, протяжності й форми. Повсюдно, де розум здатен сприймати відповідність або невідповідність між ідеями через посередництво

інших ідей, він здатен на демонстрацію [12, 232]. Наділяючи інтуїцію і демонстрацію найвищим ступенем достовірності, Локк протиставляє ці види знання всім іншим, які мають лише ймовірний характер і які філософ схильний узагалі знанням не вважати. Він називає їх вірою або гадкою (opinion). Подібне трактування знання багато в чому збігається з поглядами Декарта, що, до речі, давало підстави критикам Локкової філософії відзначити непослідовність філософа та наявність елементів раціоналізму в його гносеології. Проте відмінність між сенсуалістичною теорією пізнання Локка і раціоналізмом Декарта стає очевидною, коли йдеться про чуттєве пізнання. Відомо, що Декарт вважав знання, ґрунтоване на чуттєвому сприйнятті, сумнівним і позбавленим достовірності. Локк, навпаки, вважав його достовірним і таким, що цілком заслуговує назви знання. Згідно з його вченням, третім за ступенем достовірності є саме чуттєве пізнання окремих існуючих. Таке пізнання має характер безпосередності і тому може вважатися різновидом інтуїції. Проте суттєва відмінність чуттєвого пізнання від інтуїції й демонстрації полягає в тому, що воно має справу з реальним існуванням речей, є відображенням їх реальних властивостей, тоді як інтуїція і демонстрація є пізнанням, що відбувається без усякого зв'язку з реальним існуванням цих речей і базується на розгляді самих тільки ідей. Цю обставину треба взяти до уваги, коли ми хочемо зрозуміти умови, за яких, як вважає Локк, можливе демонстративне знання, а також наскільки воно можливе в межах його емпіричної гносеології.

Ми вже звертали увагу на те, що Локк намагається подолати усталений погляд, начебто демонстрація можлива лише в царині математичного знання, а також довести, що за умов необхідної ретельності й відповідного методу вона може бути застосована в усіх сферах, у тому числі й у царині моралі. Проте цікаво все-таки розглянути ті причини, через які, на думку Локка, такий усталений погляд було сформовано. Головною причиною того, що метод демонстрації пов'язувався передусім з математикою, вважає філософ, була надзвичайна простота об'єкта математичного знання. Моральні ідеї набагато складніші за ідеї фігур і чисел. А це, у свою чергу, породжує певні незручності. По-перше, назви складних моральних ідей меншою мірою визначені, бо дуже важко встановити точну сукупність простих ідей, що позначаються цими назвами. По-друге, через складність моральних ідей розуму буває нелегко втримати сполучення цих ідей настільки правильно й досконало, наскільки це

необхідно при дослідженні їх властивостей і відношень. Ця складність значно підсилюється, коли йдеться про відношення (відповідність або невідповідність) досить далеких ідей, міркування про які потребує посередництва великої кількості інших складних ідей. У математиці, коли розум під час дедукції встановлює довгі ланцюги опосередкувань, утримувати ці ідеї йому допомагають числові знаки. На жаль, в інших сферах людина не може користуватися такими знаками, які були б більш-менш точними копіями (зображеннями) тих ідей, яких стосується доведення.

Отже, складність ідей є головною перешкодою застосування методу демонстрації. У деяких випадках ця складність може взагалі стати нездоланною перешкодою. Обговорюючи питання про межі людського знання, Локк змушений визнати, що «раціональне пізнання не може досягати всього обширу наших ідей» [12, 235], адже ми, досліджуючи дві різні ідеї, не завжди можемо знайти необхідні проміжні ланки. А там, де цього не вдається зробити, «ми стикаємося з нестачею знання й демонстрації» [12, 235]. На жаль, Локк не визначає точно ті умови, за яких демонстрація стає неможливою, а отже, й ті умови, за яких, попри всю складність ідей, що підлягають дослідженню, демонстративне пізнання в принципі можливе. Однак попередні міркування дають змогу зробити певні висновки. По-перше, складність ідей не повинна бути нескінченною, адже за таких умов відстань між досліджуваними ідеями виявиться нездоланною й жодними проміжними ідеями зв'язати їх ніколи не вдасться. По-друге, склад таких ідей має бути точно визначеним і вичерпним. Локк наводить такий приклад. Коли б ми, приміром, бажаючи щось довести стосовно семикутника, накреслили фігуру з меншим числом кутів (загубили б одну просту ідею) або під час міркування приписали йому більшу кількість кутів (простих ідей), то з такого доведення нічого не вийшло б. На жаль, зазначає він, так буває дуже часто, коли маємо справу зі складними моральними ідеями. Склад таких ідей, отже, має бути точно визначеним. До того ж він має бути вичерпно повним, оскільки брак певних елементів може зробити неможливим установлення опосередкованого зв'язку між ідеями, що підлягають вивченню. Пропонуючи засоби проти труднощів, з якими стикається дослідження в царині моралі, Локк передусім указує на необхідність точних визначень, тобто встановлення точних і повних сукупностей простих ідей, що позначаються окремими термінами, а також на необхідність точного дотримання таких визначень при користуванні цими тер-

мінами. Він припускає можливість існування й інших, ще, можливо, не відомих засобів, але висловлює переконання, що коли б люди шукали моральні істини так само ретельно й безсторонньо, як вони шукають істини математичні, то зрозуміли б, що ці істини «щільніше пов'язані між собою, необхідніше впливають з наших ясних та відмінних ідей і наближаються до досконалого доведення, ніж це собі уявляють» [13, 30].

Отже, переконаність Локка у принциповій можливості демонстративного знання в царині моралі не викликає сумніву. Джон Данн зазначає, що ця переконаність надзвичайно яскраво виражена в його головній гносеологічній праці - «Досліді», що він ніколи не відмовлявся від своєї думки, попри всі невдалі спроби здійснити таку демонстрацію [11, 65]. Однак мало зафіксувати самий лише факт такої переконаності. Необхідно з'ясувати підстави, на яких вона ґрунтується, а також наскільки ця переконаність узгоджується із загальними принципами Локкової гносеології. Раніше вже зазначалося, що відповідь на ці запитання треба шукати в природі самого об'єкта морального пізнання. Таким об'єктом є створені людським розумом складні ідеї. Йшлося також про ті вимоги, які уможливають застосування раціонального методу демонстрації у пізнанні таких об'єктів. Забігаючи наперед, скажемо, що позитивна відповідь на всі ці запитання у Локка полягає в тому, що об'єктом морального пізнання, а разом з тим і політичної науки, є не просто складні ідеї, але ідеї, що належать до категорії *змішаних модусів і відношень*. Розглянемо це детальніше.

Засадничим принципом Локкового «Досліді», як відомо, є положення про те, що загальним джерелом усіх наших знань є досвід. На основі досвіду виникає первинний матеріал, з яким має справу людський розум, а саме прості ідеї відчуттів і рефлексії. Д. Локк усіяко підкреслює реальність і адекватність цих ідей, а також те, що характер і зміст простих ідей не залежить від самого розуму. Чуттєві ідеї, з яких, власне, і починається досвідне пізнання, породжуються не ним, а зовнішніми речами. Ідеї - копії цих речей, точніше, якостей, що їм належать. В акті чуттєвого сприйняття, яке утворює фундамент досвідного пізнання, розум цілком пасивний. Проте з розвитком нашого досвіду й пізнання, ґрунтованого на ньому, розум бере дедалі активнішу участь у цьому пізнанні. Особливість Локкового емпіризму полягає не тільки в тому, що він поряд з відчуттями визнає й таку форму досвіду, як рефлексія (спостереження за діями власної душі), а насамперед у тому, що, підкреслив-

ши залежність розуму від зовнішнього досвіду і принципову обмеженість нашого знання його даними, Локк не зводить роль розуму до ролі пасивного спостерігача. Розум бере активну участь у формуванні складних ідей, а отже, у формуванні об'єктів пізнання. Не вдаючись до детального обговорення тих способів, у які, за Локком, розум із простих ідей утворює складні, а також усіх видів складних ідей, що виникають внаслідок цього, візьмомо до уваги лише дві категорії таких ідей, існування яких має принципове значення для розуміння Локком основних напрямків пізнання. Це складні ідеї субстанцій, з одного боку, та ідеї змішаних модусів і відношень, з іншого. В II книзі «Дослідів» (розд. 21-25) Локк детально аналізує ці ідеї.

Головне призначення складних ідей субстанцій полягає в тому, щоб слугувати копіями реальних існувань, речей, які існують незалежно від розуму. Саме такими, приміром, є природні об'єкти. Ідеї субстанцій виникають через об'єднання простих ідей. Проте таке об'єднання не є довільною дією розуму: у своїх діях він спирається на емпіричні спостереження того, які сполучення простих ідей (якостей) зустрічаються в самій природі. Отже, основним методом пізнання субстанцій є спостереження. Це шлях досвідного пізнання природних речей. Саме досвід, вважає Локк, є головним джерелом нашого знання субстанцій. Що собою являє це знання? На жаль, на цій основі ми не можемо отримати знання універсального й достовірного, а лише ймовірного. Зв'язок простих ідей не може мати необхідного характеру. Фіксуючи в досвіді регулярну сукупність певних властивостей (наприклад, жовтий колір, важкість, ковкість тощо), ми утворюємо ідею субстанції (золота), проте необхідного зв'язку між цими властивостями тут немає. Для знання такої необхідності потрібно знати «реальну сутність» (внутрішній устрій речі), якою ці властивості спричинені. Але можливості такого знання досить обмежені: ми не маємо здатності прямого бачення реальних сутностей і дій природи. Головне ж полягає у тому, що ідеї емпіричних субстанцій завжди недосконалі й неповні, їх призначення - бути копіями реальних існувань, але копії ніколи не вичерпають безмежну багатоманітність оригіналу. Вони лише частково відтворюють реальні речі і тому є ідеями неадекватними. Все це суттєво обмежує, а то й робить неможливим використання методу логічної демонстрації. У спробі раціонального пізнання субстанцій люди здатні лише на судження (judgment) стосовно ймовірної відповідності своїх ідей реальним речам.

У цьому, як вважає Д. Локк, і полягають особливості натуральної філософії (природознавства). Підкреслюючи емпіричну основу цієї науки, він обстоює думку, що все знання природи ґрунтується на простих ідеях чуттєвих якостей і до певної міри обмежується ними. Порівнюючи й комбінуючи ці ідеї, розум здатен утворювати досить складні моделі реальних речей, або, інакше, складні ідеї субстанцій, що слугують їх копіями. Однак знанням, на думку Локка, такі ідеї у точному значенні цього слова не є. Природознавство дає не знання речей, а більш-менш точні гіпотези, здогадки щодо природи цих речей і, порівнюючи свої гіпотези з реальними речами, формулює судження. Ці судження можуть бути достатньо ефективними для досягнення практичних цілей. Але, за Локком, ефективна взаємодія людини з природою і не вимагає точного знання, для цього досить вправного здогадування (skillful guessing). Наскільки відповідає таке трактування природничонаукового знання сучасним уявленням про нього, чи можуть погодитися сучасні природодослідники з висновком Локка про те, що в строгому сенсі науки про природу бути не може, - це предмет окремої розмови. Для наших цілей важливо лише підкреслити, що досвідне пізнання, зорієнтоване на реально існуючі речі, не може дати точного, необхідного й універсального знання, що складні ідеї субстанцій, які виникають на цій основі, не можуть бути об'єктом демонстрації і мають не достовірний, а лише ймовірний характер.

Разом з тим у «Дослідів» Локк розглядає ще один спосіб або шлях пізнання, відмінний від того, яким ідуть природничі науки. Принципова відмінність його полягає в тому, що об'єктом його є не зовнішні щодо розуму речі, а створені самим розумом ідеї. Цей шлях передбачає дослідження ідей безвідносно до реального існування, без усякого зв'язку з ним. Такі ідеї Локк і називає ідеями *змішаних модусів і відношень*. Ідеї змішаних модусів і відношень є абстракціями, і саме завдяки цій абстрактності побудовані на їх основі міркування можуть мати достовірний характер. Такими є математичні й моральні ідеї, особливості яких визначають принципову можливість застосування у їх пізнанні демонстративного методу, що не може бути використаним природничими науками.

Своєрідна дуальність шляхів пізнання у Локка пов'язана з особливостями його гносеології. На відміну від Декарта, переконаного у безмежних можливостях розуму, його здатності шляхом інтуїції і дедукції побудувати всеохопну систему достовірного знання, Локк суттєво обмежує ці

можливості. Тому є деякі елементи скептицизму в гносеологічній позиції англійського філософа. Хоча скептиком він не був і вважав, що людина достатньо озброєна для отримання необхідних для її життя знань. Однак обмеженість пізнавальних можливостей людини проявляється в тому, що вона, з одного боку, може отримати знання реальних існувань, хоча й позбавлене універсальної достовірності, а з іншого боку, здатна мати достовірне й універсальне знання, але за умов абстрагування від реальних існувань. Звідси випливають і два способи розуміння: перший, що ґрунтується на застосуванні емпіричних методів, властивий для природничих наук, і другий, характерний для математики й моралі, об'єктами яких є створювані самим розумом ідеї.

На відміну від ідей субстанцій, ці ідеї є довільними об'єднаннями простих ідей, які не мають реального прообразу або підґрунтя у природі [12, 7/5]. Вони не є копіями і не повинні відповідати цьому прообразу, а тому можуть бути точно визначеними, повними і, отже, цілком достатніми для наукового дослідження засобами логіки. Маючи, приміром, ідею фігури з трьома сторонами, що, перетинаючись, утворюють три кути, я маю повну й досконалу ідею трикутника. Наведена дефініція дає повний опис цієї фігури, з якої логічно випливають всі її властивості. Аналогічний приклад Локк наводить і з політичної теорії: положення «жодний уряд не дозволяє абсолютної свободи», на його думку, логічно впливає з правильного визначення ідеї свободи і державної влади. Дослідження, об'єктом якого є ідея змішаного модусу (того ж таки трикутника), маємо достовірний характер незалежно від того, існують у природі такі речі, як цей трикутник, чи ні. Радше навпаки - саме тому, що ми відволікаємося від цього існування, ми можемо мати адекватну, точно визначену й досконалу (повну) ідею. Тут немає відмінностей між реальною й номінальною сутностями. Адже самі ідеї змішаних модусів - прообрази і не репрезентують нічого, крім самих себе. Це штучні утворення, які існують лише в наших думках і створюються розумом задля його власних цілей.

Серед тих цілей, які спонукають розум утворювати складні ідеї змішаних модусів і відношень, Локк називає потреби класифікації і найменування речей. Всі класифікації, якими користуються люди, мають, на думку Локка, штучний характер, оскільки не відповідають реальному розподілу речей у природі. Що ж до мови, то вона має конвенційний характер, а використання тих або тих найменувань підтримується способом життя та звичаями народів. Коротко ка-

жучи, ми маємо тут справу не з явищами природи, а з феноменами культури. А тому саме до категорії змішаних модусів і відношень належать всі наші моральні ідеї, а також більшість правових і політичних ідей. Етика, богослов'я, право, політика - дисципліни, які від початку мають справу зі змішаними модусами. Це - сфера свободи: детермінований і обмежений у процесі виникнення простих ідей, розум цілком вільний у створенні їх сполучень. «Ніхто не мусить остерігатися, що у нього не буде досить свободи і простору для утворення його думок, хоча вони, як я стверджую, не виходять за межі простих ідей, отриманих від чуттів та рефлексії, і різноманітних сполучень цих ідей» [13, 343].

Розглядаючи різні способи створення ідей змішаних модусів, Локк вважає їх свідомими винаходами розуму. Однак він проти того, щоб сприймати їх як фантазії або химери. Вони цілком реальні, хоча їхня реальність іншого ґатунку, ніж реальність субстанцій. Реальність останніх полягає у їх відповідності своїм прообразам (реальним речам). Що ж до ідей змішаних модусів, то вони «не мають іншої реальності, ніж реальність у людському розумі» [12, 759]. Таку реальність мають математичні ідеї, які ми можемо досліджувати, не звертаючи увагу на реальне існування речей у природі, а також моральні й політичні ідеї. І саме така реальність може стати предметом наукового пізнання засобами розумової спекуляції (інтуїції й демонстрації). «Звідси випливає, - робить висновок філософ, - що пізнання етики так само здатне мати реальну достовірність, як і математика» [12, 252].

Через те, що ми самі створюємо моральні ідеї, вони, так само як ідеї математичні, можуть досягати розумом з ясністю, якої бракує ідеям природних речей. Хоча саме ця обставина може викликати і серйозні заперечення - передусім щодо об'єктивного характеру цих ідей. Який безлад панував би у суспільстві, наводить аргумент Д. Локк, якщо б кожний створював будь-які моральні ідеї! На це він відповідає, що плутанина тут можлива лише у назвах, якими ми позначаємо ідеї, властивості ж самих ідей, а також докази, що стосуються їх, будуть ті самі незалежно від того, як ми будемо називати ці ідеї. Неправильні назви ідей не можуть завадити нам дійти достовірного й демонстративного пізнання різних відповідностей і невідповідностей між ними. Наведені міркування свідчать, що, попри щільний зв'язок між ідеями розуму й мовленням (як зазначалося вище, потреби мовлення Локк розглядає як одну з найголовніших цілей розуму при утворенні ідей змішаних модусів), вони у нього

не ототожнюються. Локк не був номіналістом на кшталт Гоббса. Ідеї у нього мають власну реальність, свій власний, незалежний від слів і мовних знаків зміст. І це знову дає підстави говорити про вияви близького до картезіанського раціоналізму і, отже, відмову від декларованих принципів емпіризму. Однак маємо визнати, що реальність створених розумом об'єктів не є у Локка реальністю вроджених, отриманих безпосередньо від Бога ідей. На відміну від Декарта, Локк заперечує існування таких ідей. Божественне одкровення, на його переконання, існує лише у формі Біблії, Святого Письма. Що стосується розуму, то це лише інструмент, за допомогою якого людина здатна адекватно осягнути встановлені Богом закони. І зробити це вона може на основі досвіду власного життя. Варто лише пам'ятати, що людина в процесі цього життя не просто отримує враження від зовнішнього світу, сприймає властивості зовнішніх щодо неї речей, а й реалізує свої власні винаходи, створені власним розумом ідеї. Так з'являється створений самою людиною світ культури. Світ, відмінний від природи, багато в чому штучний. Згадаймо, що, за Локком, і держава є штучним утворенням, таким, що не існує у природі й створюється людьми задля досягнення певних цілей. Цей створюваний людиною світ не менш реальний, ніж світ природи. Однак це - реальність втілених, реалізованих ідей.

Важливою особливістю цього світу є те, що відношення між ідеями й речами тут змінюються на зворотні. Самі ідеї стають прообразами або зразками для речей. Коли, пояснює таку ситуацію Локк, людина поєднала ідею небезпеки з ідеєю дій, позбавлених страху і замішання, вона створила в своїй голові певну ідею, приєднавши до неї назву «мужність», і зробила це для того, щоб іменувати так усяку дію, яка відповідала б їй. Так, продовжує свою думку філософ, вона отримала міру для вимірювання й найменування дій відповідно до створеної ідеї. Ідея, утворена у такий спосіб, відкладається в розумі як зразок [13, 431]. Такими зразками є всі наші моральні ідеї, а також більшість правових і політичних ідей. Ідея доброчесності, приміром, є зразком, за яким оцінюються реальні вчинки людей. Саме тому ми говоримо про неї та інші моральні й політико-правові ідеї як про вид нормативного знання. Вони є нормами, якими ми вимірюємо реальність. Вони не можуть не бути адекватними, оскільки стосуються лише самих себе і своїм походженням зобов'язані «лише згоді й волі того, хто їх утворив» [14].

Моральні ідеї філософ уподібнює ідеям математики, адекватність і достовірність яких та-

кож ґрунтується саме на тому, що вони є прообразами для речей. На цьому також базується їх універсальність. Адже істини щодо фігур і чисел, які існують «лише ідеально», будуть безсумнівними і достовірними у застосуванні до всіх без винятку реальних речей, які «відповідають цим архетипам в розумі математика» [12, 252]. Те саме він говорить і про моральні ідеї, такі як мужність, справедливість, добро.

Однак, порівнюючи моральні й політико-правові ідеї з ідеями математики, Локк прекрасно розуміє, що запропонована ним аналогія має свої межі. Попри всю її ефективність, вона не може не враховувати, що математика все-таки не є мораллю. Математика не є практичною наукою і цілком може залишатися в межах спекулятивного знання. Практичні застосування істин, отриманих шляхом демонстрації, не є обов'язковими для неї. Інакше з істинами в галузі політики й моралі. Знання, що виникають тут на основі демонстративного міркування, слід застосовувати на практиці, а логічний доказ має бути пов'язаний з реальністю людської природи. І якщо математика може будувати свої міркування, не беручи до уваги реальні існування, то мораль як практична філософія зобов'язана це робити. Те саме стосується політики. Для політичної теорії надзвичайно важливим є питання, яким чином сформульовані нею норми, стандарти, загальні принципи можуть бути застосовані на практиці і якою мірою вони можуть бути корисними для реального життя. Однак без якогось відношення політичних ідей до реально існуючих речей демонстрації, сконструйовані на їх основі, навряд чи можуть бути джерелом корисного знання. Розрізнівши два способи пізнання (досвідне пізнання реальних існувань і спекулятивне пізнання створених розумом ідей) і віднісши мораль і політичну етику разом з математикою до другого виду пізнання, Локк водночас вважає, що мораль і політика мають поєднати теорію й практику і, отже, перекинути між цими видами знання місток [15]. Таким містком у політиці, на думку Локка, має слугувати громадянський закон. Саме він має поєднати загальну частину, що ґрунтується на загальних принципах розуму (знання природних прав, основ політичної влади, громадянських обов'язків), із партикулярною (застосуванням цих принципів до специфічних обставин певного суспільства). Мистецтво законодавця у громадянському суспільстві, на думку Локка, і полягає у здатності поєднувати обидва види політичної науки: знання загальних принципів і мистецтва керування. Законодавство того або іншого суспільства, власне, і є інтерпретацією та

застосуванням природного закону відповідно до специфічних умов цього суспільства. З гносеологічної точки зору це означає, що знання змішаних модусів повинно мати тут якесь відношення до знання субстанцій [16]. Однак таке знання завжди неточне й приблизне. Не маючи достовірного знання реальних сутностей, ми можемо лише формулювати емпіричні судження. А тому застосування моральних принципів на практиці завжди стикається з невизначеністю, залежить від нашої здатності формулювати такі судження.

Підсумовуючи, можемо сказати, що політична філософія Д. Локка містить у собі всі види знань, можливість яких була розглянута в його гносеології. Сформульовані Локком принципи

досвідного пізнання, а також продиктовані емпіричною гносеологією межі людського розуму здобули своє відображення і в його політиці, яка поєднує як власне теоретичну частину (ґрунтовану на принципах розуму демонстративну науку), так і практичну - застосування цих принципів у реальному житті, що неможливе без досвіду й знання історії. Що ж до поширених серед частини істориків філософії думок про невідповідність політичної теорії філософа настановам його гносеології, то такі вчені не враховують, по-перше, всіх аспектів Локкової політики, а по-друге, того, що емпіризм Локка не заперечує факту активної участі розуму в процесі пізнання й побудови політичної теорії.

1. Peter Laslett. Introduction II John Locke. Two Treatises of Government I Ed. by Peter Laslett.- 1967.
2. Richard Ashcroft. Locke's political philosophy II The Cambridge Companion to Locke, ed. by Vere Chappell.-Cambridge University Press.- 1994.
3. «При створенні політико-правового вчення,- зазначає Е. Соловйов,- Локк лише малою мірою наслідував свою емпірико-індуктивну методологію. В даній сфері він працював передусім як філософ-аналітик». Див.: Соловьев Э. Ю. Феномен Локка // Прошлое толкует нас. Очерки по истории философии и культуры.- М., 1991.
4. Ruth W. Grant. John Locke's Liberalism.- Chicago and London: The University of Chicago Press.
5. У Локка йдеться про твори Пуфендорфа «Про обов'язки людини і громадянина згідно з природним законом» та «Про право природи і народів», а також працю Гроція «Про право війни й миру».
6. Локк Д. Мысли о воспитании // Соч.: в 3-х т.- М., 1988.- Т. 3.
7. Локк Д. Мысли о том, что читать и изучать джентельмену // Там же.
8. Журнали Локка вперше були опубліковані лордом Пітером Кінгом у кн.: The Life of John Locke with Extracts from His Correspondence, Journals and Common Place Books, 2 vols (London: Henry Culburn and Richard Bentley, 1830).
9. Варто звернути увагу на те, що рівність Локк трактує як ту ж таки свободу, адже ця рівність означає лише те, що жодна людина не має зверхності над іншими, що люди від природи не підпорядковані одне одному і, отже, рівні у своїй свободі.
10. Див.: John Yolton. John Locke and the way of ideas.- London: Oxford University Press, 1968; Ashcroft R. Faith and Knowledge in Locke's Philosophy II John Yolton (ed.). John Locke: Problem and Perspectives (Cambridge, 1969); David C. Snyder. Faith and Reason in Locke's Essay II Journal of the History of Ideas, Vol. 47, Issue 2 (Apr- Jun., 1986); Nicholas Jolley. Locke. His Philosophical Thought,- Oxford University Press, 1999; Peter C Myers. Our Only Star and Compass. Locke and the Struggle for Political Rationality- London: Rowman & Littlefield Publishers, Inc; New York, Oxford: Boulder, 1998.
11. John Dunn. Locke.- Oxford, New York: Oxford University Press, 1984.
12. John Locke. An Essay Concerning Human Understanding I Abridge and edited by Kenneth P. Winkler.- Indianapolis I Cambridge, 1996.
13. Джон Локк. Опыт о человеческом разумении // Соч.: в 3-х т.-М., 1985.-Т. 2.
14. Там само. (У зв'язку з наведеним висловлюванням Локка стає зрозумілою думка Е. Соловйова, який у цитованій вище праці зазначав, що політичні трактати Локка не є системою теоретичних постулатів, призначених для пояснення наперед знайденого, наявно існуючого державного правового ладу. Головне значення вчення Локка, на думку Е. Соловйова, полягає в тому, «що воно вперше вгадало й аналітично прояснило буржуазно-демократичну законодавчу волю» (Цит. праця,- С 151)).
15. Від себе зазначимо, що те саме можна сказати і щодо математизованої фізики, а також практичного (технічного) використання отриманих нею знань. Вада Локкового емпіризму якраз і полягала в нерозумінні цих особливостей нової науки.
16. Скажімо, можна мати абстрактну моральну істину, згідно з якою «жодна людина не може утримуватися як чиясь власність, якщо вона не позбавлена своїх людських прав», можна сформулювати її як закон, але, застосовуючи його на практиці, ми відразу стикаємося з запитанням: «Що таке людина?» Кого або що ми можемо віднести до виду «людина»? Відповідь на ці запитання залежать від нашого знання субстанцій.

V. Gusev

GNOSEOLOGICAL BASIS OF JOHN LOCKE'S POLITICAL THEORY*

Gnoseological basis of John Locke's political theory, the way of substantiation of its normative and demonstrative character is considered.

* Research for this article was supported in part by a grant from the Bureau of Education and Cultural Affairs of the U. S. Department of State administered by the Kennan Institute for Advanced Russian Studies of the Woodrow Wilson International Center for Scholars, with funds provided by the Bureau of Educational and Cultural Affairs of the U. S. Department of State.